

Таджибаев Мусажан Сабирович

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети проф.в.б., фил.ф.д.

musajants@gmail.ru

БАДИЙ ТАФАККУР ПОЭТИКАСИДА НОСТАЛЬГИЯ ВА БАДИЙ ТИЛНИНГ КОМПОРАТИВ ҚИРРАЛАРИ

Аннотация: Мақолада бадий адабиёт намуналари асосида бадий тафаккурнинг шаклланиши доирасида муҳим категория бўлган макон ва замон тушунчаларининг ассоциацияси очиб берилган.

Калит сўзлар: Бадий вақт, поэтика, ностальгия, реалия, макон, замон, тақвимий, архилексема, архифакт, архисема, архетип.

Аннотация. В статье на примерах художественной литературы раскрывается ассоциация понятий пространства и времени, которая является важной категорией в рамках формирования художественного мышления.

Ключевые слова: Художественное время, поэтика, ностальгия, реальность, пространство, время, календарь, архилексема, архифакт, архисема, архетип.

Annotation. Using examples from fiction, the article reveals the association of the concepts of space and time, which is an important category within the framework of the formation of artistic thinking.

Key words: Artistic time, poetics, nostalgia, reality, space, time, calendar, archilexeme, archifact, archiseme, archetype.

Бадий тафаккур борлиқнинг инсон онгида акс этган аллегорик воқелиги. Инсон ҳар қанча улуғ, кўп қиррали бўлмасин фақатгина бадий тафаккур орқали борлиқни яхлит ва бир кўринишда қамраб олади. Акс ҳолда инсон борлиқнинг макон ва замон параметрларини тўлақонли ҳис қила олмайди. Энди савол туғилади: тафаккурни тушунса бўлади-ю, нега энди у “бадий” атрибутини олиш керак, деган. Бунда аввало биз борлиқнинг яратилганлигини, уни Яратувчиси борлигини ҳамда уни яратган Зот, уни ўзгартира олиши ёки йўқ қила олиши мумкинлигини назарда тутамиз.

Арабча “бадий” термини ёки “поэтика” юнонча [poeitike] – 1) адабиёт назариясининг бадий асарлар структурасини борлиқнинг тизим ва тарихий қонуниятлари асосида ўрганадиган бўлими; 2) бадий адабиётда алоҳида бадий тамойиллар ва турли оқимлар, йўналишларнинг ёки алоҳида ижодкорнинг ўзига хос тамойиллар ёки белгилар инъикоси. “Бадиият” ёки “бадийлик” бажарилган поэтика маънолари билан талқин қилинади.

“Поэтика” ёки “бадий” терминидан ясалган “бадий тафаккур” борлиқ воқеа - ҳодисаларининг инсон онгида аллегорик акс экс этиши бинобариди уни ҳис қилиш, тушуниш, акс эттириш ва уни ўзгартира олиш салоҳиятини қамраб олади. Буларнинг барчаси санъатнинг парадигматик хусусиятини акс эттиргани ҳолда арабча санъат - “яратиш”, “бор қилиш”, “ўзгартира олиш” маънолари доирасида ётади.

Бадий тафаккурнинг энг муҳим қирраси борлиқни тасаввурга кўчириш орқали уни кўланкага айлантириш ва кўланкага айланган борлиқнинг параметрларини инсон тасаввурида қайта ва қайта ярата олиш ҳамда ўзгартира олиш имкониятларини шакллантиришдан иборат. Бунда тасаввурга кўчирилган борлиқ яхлит ва ягона воқеликка айланади, ундаги барча воқеа – ҳодисалар инсонга бўйсунадиган имконият даражасига келтирилади ҳамда ижодкор уларнинг воситасида ўзи табиий ёки ижтимоий борлиқнинг параметрларини белгилайди.

Аллоҳ дунёни яратганда унинг асосига илмни қўйди. Одам илм ва унинг асосларини ўрганиш орқали борлиқни кашф қилади. Борлиқ бир бутун ва яхлит яратилган, уни инсон ақл ва илм орқали эгаллайди. Борлиқнинг барча нуқталарини бир йўла ва тугал эгаллашда инсон фақатгина ўзига хос бўлган ҳиссиётга асосланади. Ақл ва илм ҳиссиёт орқали эгалланган борлиқни бошқаради. Бу ердаги муҳим момент - инсон борлиқни эгаллаш орқали Аллоҳнинг ўзига хизмат қилади. Инсон борлиқни бошқариш санъатини ўзи кашф қилади. Герменевтика мана шу санъат намунасини ўрганишга қаратилган фан. Биргина мисол: ёлғиз имон сўзида бутун олам мужассам. Унинг тагига етиш учун мавжуд тарихий ва замонавий билимларнинг барча атрибутларини ишга солиш керак.

Ностальгия борлиқнинг замон ва макондаги чексизлиги атрибути. Айнан ностальгия абадий борлиқдаги ўчмас қадриятларнинг сақланиши, эсланиши – ёдда тутишни ўргатиш борасида умумбашарий қадриятларни инсон сиймосида объективлаштиради. Қадриятларнинг энг мукамалларини рамзий тушунчалар орқали инсоннинг ўзидан топади унинг ўзига тақдим қилади.

Борлиқнинг макон ва замон мутаносиблигининг турли ҳолатларини ўрганиш борасида фалсафада астрономик вақт, реал вақт ва бадий вақт каби терминлар қўлланади. Бадий адабиёт воқеликнинг бадий инъикосига асослангани боис унда реалиялар, воқеликдаги шарт-шароитлар ва воқеа-ҳодисалар хроникаси, тартиби реал вақт динамикасидан ўзгача бўлади.

Бадий асарларда бадий вақт ва бадий тилнинг муқоясавий қирраларини ўрганиш усуллари кўпдан бери мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бадий вақтни ўрганиш турлари ва усулларини ишлаб чиқиш кундалик долзарб муаммоларидан биридир. Ҳозирга қадар бадий асарда акс этган вақтни астрономик вақтга ёки реал вақтга муносабатларини ўрганишнинг турли усуллари илгари сурилган. Уларга мувофиқ асар тилида вақтга хос айрим воқеа-ҳодисаларнинг шаклланиш имкониятларини таҳлил қилиш ҳам алоҳида поэтик муносабатларни қайд қилиш ва тайёргарликни талаб қилади. Академик В.В.Виноградов бошчилигида бир гуруҳ олимлар бадий вақт ва бадий асар тилини ўрганиш масаласига алоҳида бир соҳа сифатида қарашни таклиф қилганлар. Бироқ бу борада ҳали бирон бир қатъий фикрга келинган эмас. Ҳозирга қадар бадий тилни ўрганишнинг ягона критерийлари ишлаб чиқилган эмас. Шу боис бадий вақтнинг бадий тилга муносабати муаммоси ҳам ҳали ҳануз ҳал қилинмаган. [5. 168]

Бадий вақт таҳлили асарда образлилик даражасининг кенгайтирилган имкониятларини талаб қилади ҳамда бу ҳол бадий тил билан мувофиқ ҳолатда инсоният алоқа тизими эстетик дунёқарашининг алоҳида кўриниши сифатида талқин қилинади ҳамда алоҳида тадқиқотларга мавзу бўла олади.

Бу борада янги давр тилшунослигида тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш ҳақидаги назарияларни ҳам эътиборга олиш лозим. Унга кўра тил бевосита кузатишда

берилмаган. У жамият аъзоларининг онгида мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, фикрни шакллантириш ва уни ифодалашга хизмат қиладиган бирликлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги тасаввурлар йиғиндиси. Тилнинг бундай атрибути унда ҳар қандай реалаяларнинг макон ва замонда чексиз трансформация қила олиш имкониятини беради. Психологик герменевтика тилнинг айнан мана хусусияти орқали реалаялар инъикосининг эфемер манзаралари билан фантазия яратади. [5. 231]

Нутқ эса, реалаянинг намоён бўлиши, рўёбга чиқиши, воқеланиш шакли бўлиб, у бевосита кузатишда берилган моддий қобикқа эга бўлган ҳодиса. Ушбу назария тарафдорлари шу ўринда тил бирликларини нутқнинг у ёки бу кўринишида ишлатиш қонуниятлари ва имкониятларини чегаралаш хусусида меъёр категориясини ҳам илгари сурадилар.

Бадий асар нутқ ҳодисаси сифатида қаралгани боис унда акс этган реалаялар тараққиётини ҳам вақт, хроника муаммоси ва тартиби доирасида унинг тил хусусиятлари билан мутаносибликда кузатиш ҳам бевосита асарда образлиликнинг янги манзараларини кашф қилишга хизмат қилади. Бироқ биз кўп ҳолларда бадий нутқни бадий тилнинг автоном намунаси эканлигини ҳисобга олмаймиз. Демак, бадий нутқда бадий вақт ва тилнинг бир кўриниши намоён бўлади, холос.

Чингиз Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” асарида бир инсон тақдири умумбашарий мезонларда бутун инсоният тақдирининг энг муҳим қирралари, бурилиш нуқталари акс этган бир асрга тенг вақт мезонлари бир кунлик воқеалар ракурсида очиб берилганки, улар сиқик қисқа бир вақт оралиғида улкан ҳаётий ҳолатларнинг изоҳи учун имконият яратган. Психологик аспектда бадий вақт бадий тилдаги сўзларнинг, аниқроғи сўз маъноларининг трансформациясига асосланади. Унинг бадий тилга таъсири тилнинг семантик-стилистик мезонлари доирасида шаклланади.

Бадий тафаккур бадий асардаги реалаялар вақти ва макони, уларнинг тараққиётини лингвистик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари демакдир. Унга мувофиқ юқоридаги гипотезалар бадий вақт ва бадий асар тилининг мутаносиблик қирраларини ўрганишнинг хусусиятлари аниқлаб олинганидан сўнг маълум бўлади-ки, мавзу, реал вақт, бадий вақт, сўз шакли ва унинг ғояси асарда маълум бир шакл (сўз шакли ёки сўзнинг товуш таркиби, грамматик ва лексик-семантик ҳолати) нинг ҳам оригинал истифода қилинишини талаб қилади. Истифода қилинган тил шакллари миллий ёки индивидуал тил ресурслари имкониятида ётади.

Бадий асар-индивидуал ижод меваси. Бинобарин, ижодкор ўз луғавий бойлиги доирасида асар архитектоникаси тузади, асар тилини безаш, шакллантириш учун янги лингвопоэтик воситалар яратиш мобайнида оригинал бадий – тасвирий воситаларга мурожаат қилади, тилнинг луғавий имкониятларини кенгайтиради.

Асарда сўзларнинг адабий шаклини истисноли бузиб кўрсатиш ижодкорга муаллиф ёки қаҳрамоннинг индивидуал қалб манзаралари, психологик кечинмалари мундарижасини очиб беришга хизмат қилади. Хусусан, Англия модернизм адабиёти отаси Ж.Жойснинг «Улисс» романида бир инсон тақдири жамият тақдирига айланар экан, унинг бир кунлик тақдири узиб олинган ҳолда кўрсатилади. Бинобарин, қаҳрамонлар монологи баён қилинар экан, сўз, фразалар узиб қўйилади, гаплар тумтарок, яримта-юримта шаклларда берилади, айрим бандлар фақат нуқталар билан берилган. Бундан мақсад

қахрамон онгида юз бераётган психологик жараёнларнинг аниқ фотокопиясини таъминлашдан иборат эди [6. 312].

Ҳаёт ҳамиша кўп қиррали. Бир хил муҳитда ҳар ким нисбатан ҳар хил яшаши, бири иккинчисига ўхшамас тажриба, ҳис-туйғу орттириб бориши табиий. Ёзувчи яратадиган тасвирларда юқоридаги омиллар билан биргаликда ана шу-хусусий ҳаёт тажрибалари, дунёқараш, воқеликка муносабат, симпатия-антипатия, идеал, этик-эстетик концепцияларнинг ҳам муҳри бўлади. Шунга кўра, услуб доимо ўзига хослик, индивидуаллик ҳодисаси сифатида юзага чиқмоғи керак. Услубсизлик биринчи навбатда, талантсизликни, қолаверса, яна маҳоратсизликни англатади. “Услуб бусанъаткорнинг ўзидир”, деган афоризмнинг маъноси ҳам шунда[6.149].

Юқоридаги бадиий тафаккур доирасида ностальгия, бадиий тилнинг компоратив қирралари доирасида бадиий вақт ва бадиий тилнинг ўзаро поэтик, стилистик мутаносиблиги имкониятлари таҳлили бадиий асарни ўрганишнинг нақадар улкан муаммолари мавжуд эканлигини кўрсатиб беради. Улар ечимини топиш жараёнида замонавий адабиётшунослик бадиий тафаккурнинг янги йўналишларини яратишга интилади.

References:

1. Тисельтон Э. Герменевтика. – Минск: 2008.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: 1985.
3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз сўз санъати. –Тошкент: 1998.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик назарияси. –Тошкент: 2002.
5. Хализев В.А. Теория литературы. –Москва: 2008.
6. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. –Москва: 1975.